

OVER HET MONDIG WORDEN VAN DE KUNST

ANGELUS NOVUS en de ENGEL VAN DE GESCHIEDENIS

PAUL KLEE

WALTER BENJAMIN

CHRISTINE GRUWEZ

Vriendendag drie
Vriendenkring Onderweg met Christine Gruwez

Antwerpen, 18 april 2010

Beste zuidnoorderlingen of noordzuiderlingen

Tussen noord en zuid is er pas verbinding mogelijk als er een onderscheid gehanteerd wordt. De vriendendag is bedoeld als een ontmoeting tussen noord en zuid. Christine herinnert zich dat René Pandelaers (aanwezig) het vroeger vaak had over de splitsing en de verbinding van noord en zuid, en wat er verder kan uit voortkomen.

We kijken vandaag naar de “Angelus Novus” van Paul Klee (1879-1940). Op de dia wordt het beeld groter voorgesteld dan dat het in werkelijkheid is, het is slechts 31,3 cm op 24,2cm. Dat verklaart de mogelijkheid dat Walter Benjamin, die de aquarel in 1921 kocht, op zijn ballingschapreizen kon meenemen.

Dat Christine dit beeld gekozen heeft voor vandaag, voelt bij haar nog steeds als een verrassing, want ze is helemaal geen kenner van Paul Klee. Het begon bij een jubileumviering van de Zonneboom (Leiden). Henk Hage (Nederlandse kunstenaar) hield toen een feestelijke toespraak, waaraan hij de Angelus Novus plus een tekst van Walter Benjamin toevoegde.

Walter Benjamin (1892-1940) : “ Er is een schilderij van Paul Klee, “Angelus Novus” genaamd. Het toont een engel die op het punt staat terug te kijken voor iets waarnaar hij staart. Zijn ogen zijn wijd opengesperd, zijn mond is geopend, zijn vleugels gespreid. Dit is hoe de “engel van de geschiedenis” er moet uit zien. Zijn gezicht is naar het verleden gekeerd. Waar wij een opeenvolging van gebeurtenissen zien, ziet hij één enkele catastrofe, die vernieling op vernieling stapelt en hem dit voor de voeten gooit. De engel zou willen blijven, om de doden te doen ontwaken en om datgene wat is vernield, weer heel te maken. Maar er blaast een stormwind vanuit het Paradijs die zijn vleugels in de greep houdt, een storm zo sterk dat hij ze niet langer sluiten kan. De storm drijft hem onweerstaanbaar de toekomst in, waarnaar hij met de rug gekeerd staat, terwijl de brokstukken van de vernieling zich opstapelen in de hemel. Wat we vooruitgang noemen is deze storm.” Gesammelte Schriften I, Suhrkamp Verlag, 691-704. De “Nieuwe Engel” heeft Walter Benjamin ongeveer twintig jaar begeleid. En ja, Benjamin zelf begeleidt ons telkens weer bij onze vriendenbijeenkomsten. Want voor Christine begonnen een aantal zaken bij Walter Benjamin.

Deze “engel” maakt Paul Klee nieuw, merken we kijkend naar zijn werken. We kennen van hem sprookjesachtige beelden, een magisch universalisme, harmonisch opgebouwde werken, droomlandschappen, ... Met de “Nieuwe Engel” maakt hij als het ware een nieuw begin.

We kijken nu naar de elementen die met zijn leven samenhangen.

Vooreerst zijn dat de klassiekers onder de modernen zoals bijvoorbeeld Franz Marc.

“Paul Klee, meester van de chaos” is een boekje met een vreemd klinkende titel, het is een titel die veel oproept en die moeilijk te verbinden is met zijn sprookjesachtige beelden, de vele tinten van blauw, een zekere ordening in zijn werken ...

Waar ligt die chaos dan ?

“Klee” betekent : klaver drie. Met dit gegeven, verwijzend naar zijn naam, is Klee op weg gegaan. Aan het begin van zijn kunstenaarschap zag hij het als een stukje opdracht om de eenheid in de drieheid te realiseren. Hij vergelijkt zichzelf met god. Hij voelt zich vol van scheppingskrachten, zo hevig zelfs dat hij dreigt te barsten - als schepper van de wereld moet hij vorm geven aan wat in hem broedt en woelt. Het proces van eenheid en drieheid, drieheid in eenheid, heeft voortdurend de tendens tot fragmentatie, het uiteenvallen als in drie losse blaadjes. Klee heeft de innerlijke drang om daarin weer een eenheid te doen ontstaan – het gaat hem dus niet om de eenheid te behouden, maar wel om met het tegenovergestelde proces van uiteenvallen een stap verder te gaan. De thematiek kan in samenhang gezien worden met de toenmalige (1920) grote breuk in de westerse kunst, de breuk tussen de lange ontwikkeling van de kunst tot in de 19de-20ste eeuw en een nieuwe generatie met Kandinsky, Klee ...

Christine grijpt terug naar de lerarendag van weleer waarop Tobias Richter over de tien geboden van de hedendaagse kunstenaar sprak. Eén ervan is : “het werk is nooit af”. Dit is ook het thema van Pico della Mirandola : de mens is principieel een onvoltooid wezen die de mogelijkheid heeft om zich verder te kunnen voltooien.

Een kunstwerk is principieel onvoltooid. En we zouden naar alle werken moeten kunnen kijken als we naar het ene kunstwerk kijken. Hét kunstwerk van een kunstenaar is alles wat hij in de loop van het leven gecreëerd heeft. Een kunstenares (Silvia da Vieira) die ontelbare schilderijen maakte, zei voor ze stierf : ik heb maar één schilderij gemaakt en het is niet af.

Ook als we naar de Nieuwe Engel van Paul Klee kijken, zouden we enkele andere schilderijen ernaast moeten kunnen zien. Het schilderij draagt een nummer : werknummer 33. Hij maakte het in 1920. Werknummer 39 toont een vloeiend landschap, kleurbanden weven door elkaar, uit een soort komvorm rijst een kruis op, en uiteindelijk wordt alles overdekt door één figuur, namelijk een lam, uit het kruis vloeit er bloed door het lam heen (bloeddruppel-traan).

Het schilderij heet “Das Lamm” (1920).

De “Nieuwe Engel” krijgt een andere betekenis door het “Lam” dat er later op volgt. Ook zouden we moeten kijken naar wat er aan de “Nieuwe Engel” vooraf ging. Dan pas kan voor ons het werk beginnen te ontstaan. Het kunstwerk is in proces. Het is een doorlopend onderzoek, en het onderzoek heeft een onderzoeksthema. Dat thema maakt deel uit van een brandende vraag, die het onderzoek in gang zet, om verder te gaan.

Welke brandende vraag had Paul Klee ?

Zelf schrijft hij in 1920 over het verzoenen van tegenstellingen. Als er geen tegenstellingen zijn, kan er niet verzoend worden. Dit heeft te maken met de enorme veelzijdigheid van zijn werk. Hij was iemand met een enorme scheppingscapaciteit - maakte ongeveer 9000 werken. Hoe dromend en poëtisch ook zijn beelden mogen zijn, hij zag het tot zijn opgave om het veelvuldige te kunnen uitspreken in één enkel woord. Naar het vele, dat door zijn werk naar voor komt, kunnen we kijken met het doelpunt waar het totaal van zijn oeuvre in één woord doorklinkt.

De “Angelus Novus” kunnen we vanuit twee hoeken bekijken : we kunnen vragen stellen aan Paul Klee en aan Walter Benjamin, die het in zijn bezit kreeg. Later kwam het werk in handen van Gershom Scholem, die het aan het Israël museum in Jeruzalem schonk.

Aan Klee kunnen we vragen : “Angelus”, betekent dat wel een “engel” ?

Het begrip “engel” confronteert ons met de vele beelden in onszelf hoe een engel er zou moeten uitzien. In onszelf is er een beeld (eventueel van onze bewaarengel) dat we zelf dragen. We kunnen beïnvloed zijn door de engelen die in de mozaïeken verschijnen, de engelen van de Renaissance of nog beter, van de late Renaissance ... Walter Benjamin schrijft in zijn boek : “Het kunstwerk in het tijdperk van zijn technische reproduceerbaarheid” dat hij de “Angelus Novus” vermenigvuldigd overal tegenkomt, op een kaart, boek, theetas ...

Met “novus” gaf de kunstenaar uitdrukking aan de engel op dat moment. En dat deze figuur een “engel” voorstelt, is maar goed dat het erbij staat, want als we ernaar kijken, denken we niet onmiddellijk aan een engel. We zien de amechtige armpjes – zijn dat dan de vleugels ?

De voeten – dat zijn geen mensenvoeten, die “voetjes” horen eerder bij een vogel. Het hoofd is veel te groot in verhouding tot de rest en ook heeft de engel geen lokkend haar. Daarbij is er geen blik die ons aankijkt, of naar binnen gericht is, of naar iets hogers opkijkt. In de mozaïekkunst zien we engelen met een verheven blik, alsof ze het alomvattende zien.

De Nieuwe Engel van Klee ziet iets welbepaalds (schrikt ?), en om de één of andere reden kan hij niet wegvlugten. De vraag stelt zich opnieuw : zien we iets van de brandende vraag van Klee – het verzoenen van de tegenstelling ? Soms zien zijn engelen (hij heeft er meerdere getekend, geschilderd) er veel te menselijk uit, ze zien er zelfs een beetje kwaadaardig uit. Als het ware komt er iets in de engelfiguur dat een tegenpool moet vormen, dat een nuancering opbrengt – misschien heeft juist dit met zijn zoeken naar verzoening te maken. Nu, in elk geval brengt hij iets heel nieuws in de (christelijke) iconografie.

Maar wat bedoelt Klee met het woord “nieuw” ? Waarom is de engel nieuw ? Als we naar de engel kijken, in de betekenis van “boodschapper”, is deze engel dan de bringer van een nieuwe boodschap ? Het brengen van een boodschap wordt door een engelwezen uitgevoerd en hier doet hij dat niet op de gebruikelijke manier, de manier waarmee we vertrouwd zijn.

We keren terug naar de brandende vraag. Er zijn kunstenaars bij wie je onmiddellijk merkt : hier werkt een brandende vraag. In de kleurige verfstreken van Vincent Van Gogh bijvoorbeeld wordt de onuitgesproken kreet duidelijk, en ook bij Edvard Munch misschien. Bij Klee is dit niet op het eerste gezicht te merken. Hij heeft wel uitdrukking gegeven aan angst en twijfel, maar eigenlijk niet zodanig veel. Hieronder “Tänze vor Angst” nr. 90 (1938)

Het plaatsen van het werkwoord “branden” als bijvoeglijk naamwoord in “brandende vraag” klopt niet helemaal. Er is niet eerst een vraag en dan een branden, maar eerst is er een branden en dan een vraag tot onderzoek, het is de vraag tot onderzoeksvraag nemen. Als we daarmee aan het werk gaan in de loop van het leven, wordt het zichtbaar in het leven. Kunst heeft nauwelijks te maken met het al dan niet hebben van talent. Talent is het middel waardoor we het branden van de vraag vormgeven, vorm geven aan wat zich aankondigt. We komen op het terrein, dat de kunst vanaf een bepaald ogenblik - honderd jaar geleden - in een omwenteling kwam, in die zin dat kunst als het middel werd gezien om die vraag waarneembaar te maken. Daarbij komt dat dit branden waarvoor een vraag moet worden gezocht, iets is voor iedere mens in deze tijd, kunstenaar of niet, op voorwaarde dat we in wat we doen waarneembaar worden voor anderen. “Iedere mens is een kunstenaar” zei Joseph Beuys. In de verruiming van zijn kunstbegrip verwijst hij met deze uitspraak naar hetzelfde idee.

Wat nu bij iemand op een brandende vraag kan wijzen, ontdekte Christine toen ze het nieuws vernam dat de ouders van een jonge Amerikaanse vredesactiviste om heropening van hun proces vroegen. Hun dochter Rachel Corrie werd tijdens een actievoering in de Gazastrook door een Israëliische bulldozer gedood. Ze ging tussen de bulldozers staan, de man in de tank zag haar niet en heeft haar overreden. De ouders betwisten dat hij haar niet heeft gezien. Christine las de dagboeken van het meisje en het viel haar op, dat er al van kind af aan iets in haar brandde. “Ik wilde die wijde wereld in” zei ze nadat ze eens weggelopen was. Na haar

studie zocht ze naar de vraag die daar bij hoorde. In de laatste aantekening, vier dagen voor haar dood, schreef ze : “Ik moet zeker weggaan om naar hier te kunnen terugkeren”. Ook zou ze het dan moeilijk hebben met schuldgevoelens, schreef ze. We kunnen dit zien als haar zoeken om de vraag los te krijgen. Er was bij haar een zelfdragende machteloosheid aan het opkomen, die ze tot haar kracht maakte.

We keren terug naar de engel van Paul Klee. Waar is hij begonnen ? Hoe begin je aan zoiets ? Of haal je dit alles in één trek ? Sommige van zijn engelen zijn in één enkele trek getekend, zien er nukkig, wrokkig uit. “Het is niet mijn hand die functioneert, maar iets hogers”, zei hij. En : “Ik moet wel heel grote, jonge vrienden hebben, die vertoeven in een sfeer van licht en van donker”. Als we het donker er niet laten zijn, dan valt de spanning weg, en is ook de verzoening er niet.

We kijken nog even van aan de kant van Walter Benjamin naar de “Angelus Novus”. Dank zij hem is deze engel zo bekend geworden. Christine leest nog eens zijn tekst voor. Als we het samenvatten, staat de engel met zijn gezicht naar het verleden en met zijn rug naar de toekomst gekeerd, “de engel zou willen blijven om de doden te doen ontwaken en om datgene wat is vernield, weer heel te maken”, maar een stormwind vanuit het paradijs duwt hem verder in de toekomst. We kunnen de vraag op onszelf betrekken : staan we met ons gezicht naar het verleden of naar de toekomst gekeerd ? Hoe zit dat met onze cultuur ?

Er zit een merkwaardige paradox in het met de rug naar de toekomst staan en met het gezicht naar het verleden. Christine haalt het beeld naar voor, dat Marc Schepens reeds in zijn inleiding naar voor bracht. Op het Forum Romanum in Rome sta je tussen twee werelden : je hoort het geraas van het Italiaanse autoverkeer boven je en onderaan liggen de resten van een oude wereld. Er liggen veel eeuwen tussen het vlak waar het gezicht naar de toekomst kijkt en de rug naar het verleden staat én het gezicht naar het verleden met de rug naar de toekomst. Wat is nu de volgende stap ? Dat is : er tussen gaan staan. De wind, de geest die daar waait is noch naar het ene noch naar het andere gekeerd en bedaart de storm. Als je er tussen staat, word je niet meer naar het ene of naar het andere gedreven. De wind voel je daar als de vleugelslag van de engel.

Gershom Scholem had een vriendschappelijke band met Walter Benjamin. In “Walter Benjamin, die Geschichte einer Freundschaft” (Bibliothek Suhrkamp) beschrijft Scholem een gesprek ten tijde dat Benjamin aan het zwerven was in Europa en Scholem (zionist) reeds in Jeruzalem verbleef. Het gesprek gaat over “anschauen”. “Anschauen is de dringende noodzaak om iets waarneembaar te maken” zei Benjamin. “Wel wat moet er waarneembaar gemaakt worden” vroeg Scholem. Uit het antwoord klinkt dat het om een zuivere inhoud gaat, zuiver omdat de inhoud nog niet bepaald is, de inhoud is nog open, moet nog ingevuld worden. Het gaat om de zuivere inhoud die aandringt in het gevoel, met de vraag : maak mij waarneembaar.

Conclusie : “anschauen” is je oor te luisteren leggen voor datgene wat, met het karakter van noodwendigheid zonder een reeds bepaalde inhoud, bij jou komt aankloppen in het gevoel, en dat zegt : maak mij waarneembaar. Dit waarneembaar maken zou kunst kunnen worden. Wat hier overkoepelt is het mondig worden van de kunst – in onze bijeenkomsten gaat het steeds om het mondig worden van de kunst - de noodzaak om het zuivere waarneembaar te maken. Als je het waarneembaar maakt, dan doe je dit voor het grote geheel - het is nooit voor jezelf alleen, want die noodwendigheid heeft met ons allemaal te maken !

“Het is niet mijn hand die functioneert, maar iets hogers”

Paul Klee